

“ресурси” і “вживати” себе в житті майже самотужки, точніше, послуговуючись, крім сили своїх вроджених і розвинутих розуму та серця, сумарною силою отого досить-таки великого інтелектуально-духовного надбання, яким виявилася його лектура.

м. Чернівці

Микола Дмитренко

ІВАН ФРАНКО ЯК ФОЛЬКЛОРИСТ

*...І підеш ти в мандрівку століть
З мого духа печаттю.
Іван Франко*

Наукову діяльність Івана Франка в галузі фольклористики складно убити в межі якоїсь школи — хай навіть і такої широкої, як культурно-історична. Відомий сучасний дослідник Іван Денисюк зазначає, що М.Грушевський та І.Франко визнавали себе адептами культурно-історичної школи, проте “концепцію культурно-історичної школи як своєї наукової прабазис вони помножили на здобутки компаративізму, міфологічної та антропологічної, а подекуди психологічної школи і на власні методологічні пошуки”.¹

Справді, науковий досвід М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, О.Потебні, М.Драгоманова, І.Франка в галузі фольклористики переконливо засвідчив: українська наука розвивалась у руслі європейському та світовому, проте власним іманентним шляхом; на цей процес становлення та розвитку впливали не тільки історичні, суспільні чинники, а й об’єкт дослідження — самобутній український фольклор і суб’єкт дослідження — оригінальна творча індивідуальність.

Не ставлячи за мету окреслити цілісний образ І.Франка-фольклориста (цьому питанню присвячено праці М.Возняка, О.Дея, М.Матвійчука, Т.Рудої, О.Вертія та інших науковців), розглянемо деякі аспекти його діяльності періоду молодості та наукової зрілості. Йтиметься не про багатогранну фольклористичну діяльність І.Франка в межах другої половини ХІХ ст., а лише про ставлення вченого до відомих теорій і вироблення власних шляхів пізнання усної народної творчості.

У статті “Методологічно-світоглядові напрями в українській етнографії ХІХ—ХХ ст.” В.Петров зазначив, що окрему позицію в методології української етнографії посідає група дослідників, згуртованих в Етнологічній комісії НТШ, яка вийшла з порівняльної школи, але намагалася в усіх продуктах народної творчості дошукуватися своїх власних первнів. І.Франко,

¹ Денисюк Іван. Невичерпність атома /Упоряд. та передмова Т.Пастуха // Франкознавчі студії. — Вип. 2. — Львів, 2001. — С.183.

“тримаючись взагалі порівняльної методи, старанно вирізнявав національні питомі елементи, стежив за їх розвитком і своїми та чужими нашаруваннями, притягаючи до цього і формальний бік творчості, що раніше був занедбаний”².

І.Франко з молодих років прагнув охопити поетичним і дослідницьким оком розвиток людської цивілізації, закономірності народної та літературної творчості. Уже в перших його статтях про фольклор і літературу можна знайти положення й тези, що лягли в загальнометодологічний фундамент, своєрідно відгукувались навіть через десятиліття. Такі думки можна знайти в одній із перших теоретичних праць – рефераті “Поезія і її становисько в наших временах” (1876), у рецензії на перекладені М.Старицьким “Сербські народні думи і пісні” (1877), статтях “Література, її завдання та найважливіші ціхи” (1878), “Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка” (1881), “Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу” (1882), “Жіноча неволя в руських піснях народних”, “Старинна романсько-германська новеля в устах руського народу” (1883), “Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних” (1884), “Як виникають народні пісні?” (1887), “Відповідь критикові “Перебенді” (1889), “Наші коляди” (1889), “Задачі і метода історії літератури” (1891), у працях про М.Драгоманова тощо. У них І.Франко послідовно відстоює творчий геній народу, намагається розглядати фольклор українців у міжнародному контексті. У працях періоду 1870–1890-х років висвітлено різноманітні проблеми, що стосуються історії фольклористики, теорії фольклору, методики записування усних народних творів. Чимало уваги приділено питанням методології – оцінці та критиці методів дослідження фольклору, панівних у ХІХ столітті теорій, а також виробленню власних принципів наукового пізнання творчості народу.

Характерно, що у працях І.Франка ще з молодості простежується глибоке розуміння специфіки фольклору та багатьох його явищ. Прагнення застосовувати наукові методи досліджень відповідно до аналізованого матеріалу, як правило, виводили дослідника на ті ясні простори думки, де нема формалістичної плутанини, словесної еквілібристики, непосутньої балаканини. Написані з різного приводу, більші чи менші за обсягом, часом навіть і незавершені, праці його вражають логікою викладу, своєрідною “реактивністю” думки, що збуджує асоціації читача та спонукає до подальших пошуків істини. У численних публікаціях І.Франко торкався питань генези художніх творів народу, застосовував історико-генетичний, історико-порівняльний методи дослідження (у “Студіях над українськими народними піснями” сказано про метод “аналітичної історіографії”).

У статті “Дещо про Борислав” І.Франко наголосив на невичерпності усної творчості: народ “спосібний видобувати чимраз нові тони, відзиватися чимраз новими, а все хорошими, ніжними і характеристичними піснями на всякі біжучі справи, котрі глибше діткнуть його життя і показують вплив на його суспільні і економічні обставини”³. Походження пісень молодий учений пояснював далі так: “Щоб яке діло відкликалося в пісні народній, до сього треба: 1) щоб те діло було йому близьке, тикало часто його життя, вражувало ненастанно його увагу; 2) щоб воно тикало не певні вибрані одиниці, але цілу масу народу чи то в цілім краю, чи тільки в певній місцевості, т. є., зівши се на інші слова, щоб було діло більше економічне, ніж політичне, і 3) щоб діло те було для народу ясне і зрозуміле”⁴.

Згодом ці міркування з погляду історичного методу аналізу матеріалів усної народної творчості І.Франко розвинув у статті “Як виникають пісні?”. Як при критиці історичних документів першим і найважливішим питанням стає питання автентичності, а отже, генезису, походження документа, так і тут “поставлено на першому плані питання: як виникають і звідки походять народні пісні?”. Без ясної і рішучої відповіді на це питання, наголошує І.Франко, неможливе наукове використання нагромаджених за сто років етнографічних матеріалів, бо “ці матеріали, взяті разом,

² Петров В. Методологічно-світоглядові напрями в українській етнографії ХІХ–ХХ ст. // Енциклопедія українознавства: Заг. частина. – К., 1994. – С.186.

³ Франко І. Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу // Франко І. Збір. тв. – У 50 т. – Т.26. – К., 1980. – С.186.

⁴ Там само. – С.187.

становлять таку масу суперечностей і подібностей, оригінальних рис і зворотів чи мотивів, спільних різним, далеко одним від одних розселеним народам, що сама постановка в такий спосіб питання відкрила перед дослідниками цілий світ таємних духовних зв'язків, віковичних течій, впливів і взаємних стосунків до цього часу мало досліджених чи навіть не передбачуваних. Відразу з'ясувалося, що у цій "святій скрижалі" не якийсь окремих народ, а цілі століття найрізноманітніших впливів і зв'язків залишили свої відбитки і що це є скоріше великий геологічний шар, де упереміш знаходяться чи то збережені в цілості, чи то до невпізнання зруйновані і твори місцевого життя, і тисячі мандруючих пам'яток, занесених морем, і сушею, вітрами, і хвилями, і льодовиками, більше чи менше асимільованих, так що повністю розмотати цей заплутаний клубок у межах одного краю і народу абсолютно неможливо без одночасного проведення такої роботи у всіх майже народів нашої раси і навіть інших рас, з якими історія приводила нас у контакти"⁵.

Як бачимо, уже тут І. Франко досить широко з погляду методології науки дивиться на походження та побутування усних народних творів, передбачає ті можливі шляхи пошуку, ідучи якими можна збагнути сутність багатьох явищ у фольклорі. Згодом дослідник успішно користувався різними методами пізнання цих "геологічних шарів", культурних напластувань і процесу "животворення", закономірностей появи нових явищ, продиктованих історичними подіями, духом часу, змінами соціально-побутових реалій.

Потребу застосовувати різноманітні підходи до вивчення фольклору І. Франко відчув ще раніше, аналізуючи народні загадки. У статті "Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних" молодий учений розглянув групу т.зв. анімістичних зразків. Тематика давніх за походженням творів диктувала й застосування відповідного підходу — міфологічного. Не в багатьох своїх працях І. Франко консолідується з представниками міфологічної школи у вивченні матеріалу. Проте й тут заявлено своєрідний комплекс підходів до складного матеріалу, що його мало хто в українській фольклористиці до І. Франка аналізував.

У дослідженні загадок учений відмежувався від "апріорних спекуляцій", а виходив методом "простої дедукції з даного матеріалу і з загальнозвісних в науці фактів". І. Франко навів чимало анімістичних загадок, "в котрих стрічаємо виображення і персоніфікації тотожні з тими, які доховали нам старинні міфології. Виразним слідом давніх міфологічних вірувань, немов би живцем перенесеним до загадки народної, єсть, напр., представлення неба як вітця, а землі як матері в загадці руській: *Тато високий, мама широка, син кучерявий, а невістка сліпа* (Чубинський, 1), де "тато" значить небо, "мама" — землю, "син" — воду, а "невістка" — ніч...". Не менш цікаву міфологічну ремінісценцію, говорить автор далі, містить у собі також руська загадка про небо, сонце і дощ: *"Сидить півень на вербі, пустив коси до землі"* (Номис), "тут небо, зовсім в дусі північної міфології, представлене єсть як с в і т о в е д е р е в о (Weltesche), з часом перемінене у вербу. Досить виразна ремінісценція міфологічна заховалася також в польській загадці, представляючій сонце як коня... Так само розширене в многих міфологіях старинних і новіших єсть представлення сонця як панни, котрої золотисті коси, сягаючі з неба аж до землі, становлять сонячне проміння... Те саме прастаре міфологічне виображення, спільне дуже многим і дуже різним народам, пробивається з-під такої наскрізь національної форми, в яку обтулила його слідувача українська загадка: *Їхав чумак та й став, бо волиВ потеряв* (Номис), де чумак значить місяць, а воли — звізди, котрі пощезали при захмаренні неба. Дуже далекої старини сягає також представлення дня як вола..., вітру в подобі коня..."⁶. З наведених паремій, що походять із джерел давньої міфології, учений робить висновок: велика частина загадок "постала через зміну світогляду народного, коли поняття і виображення, становлячі давніше частину живої віри народної, опісля зійшли з того п'єдесталу, а відповідаючи їм вирази і звороти мови, стративши реальне, первісне своє значення, сталися тільки поетичними,

⁵ Франко І. Як виникають народні пісні // *Там само.* — Т.27. — С.60–61.

⁶ Франко І. Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних // *Там само.* — Т.26. — С.337–339.

переносними вираженнями... Побачимо також, як мало в подібних загадках є елементів чисто національних, а як багато виображень і понять або спільних многим народом на певній стадії розвою, або винесених із спільного джерела і перетворюваних тільки в відмінні форми серед відмінних оточуючих обставин”⁷.

І.Франко розподілив анімістичні загадки “після їх геологічної формації, після їх більшої або меншої старовини” на три групи: “неясно анімістичні виображення сил природи будуть найдавніші; виображення, представляючі ті сили природи в виді звірів, будуть становити другу, взглядно пізнішу, а виображення антропоморфічні — третю, взглядно найпізнішу формацію”. Критерій такого розгрупування, зазначає І.Франко, “подає нам наука порівнюючої етнології, котра твердить, що виображення менше ясні, менше пластичні і менше ідеальні походять з часів давніших, а виображення більше пластичні, поняття більше абстракційні — з часів взглядно пізніших”⁸.

Наприкінці дослідник підсумовує, що через обмеженість опредмеченого світу “загадки анімістичні мусять мати характер більше межинародний, загальнолюдський, більший процент їх мусить бути коли вже не однаковий щодо виражень і зворотів характеристикних, то бодай щодо засадничих виображень і символів”⁹. Щодо інших, “пізніших і штучніших”, загадок, то їх І.Франко вважав цікавішими й багатшими з погляду мови та фразеології й мав намір розглянути “хіба вже колись іншим часом”.

Отже, І.Франко в ранній фольклористичній праці, виходячи з характеру матеріалу, застосовував здобутки міфологів, метод генетичний, історико-порівняльний, а також гіпотетично висловився і про можливу ефективність теорії запозичень.

Через десять років після публікації студії про народні загадки, у лекції “Найновіші напрямки в народознавстві” (1894) І.Франко наголосив, що народознавча наука має використовувати різноманітні методи. “А що кожен такий метод, вживаний менш чи більш односторонньо, плодить низку теорій, — які в одній галузі слушні, в іншій — ні, — то справа натуральна”¹⁰. Далі вчений висловив власні погляди на нові теорії — міграційну (“яку далеко слушніше можна б назвати тут історичною”) та антропологічну: “Я вважаю їх за рівноправні; війну між ними вважаю зайвою. Навпаки, в певних випадках комбінацію обох методів вважаю необхідною, наприклад при вивченні обрядів, весільних пісень і т. п., тобто пісень, тісно пов’язаних з обрядами, а обрядів — зв’язаних з піснями”¹¹.

Можливо, на основі такого розуміння згодом деякі дослідники несправедливо звинувачували вченого (як, до речі, і М.Драгоманова, М.Сумцова) в еkleктизмі. Зокрема, О.Колесса у спеціальній праці “Головні напрямки й методи в розслідах українського фольклору” (1927) заявив про певний конгломерат дослідницьких методів, загалом еkleктизм методології І.Франка. Однак згодом М.Матвійчук і О.Дей у франкознавчих працях не повторювали цю хибну думку; не згоден із позицією О.Колесси й сучасний історик української фольклористики Я. Гарасим¹².

До характеристики теорій, шкіл, нових тенденцій осмислення усної народної традиційної культури І.Франко неодноразово звертався і в інших працях: “Розбір думи про бурю на Чорнім морі” (1894), “Етнологія та історія літератури” (1894), “Дві школи в фольклористиці” (1895), у рецензіях на студії та збірки фольклористів польських, чеських, німецьких, французьких та ін. Однак учений не лише аналізував здобутки і втрати нових теорій, а й заявляв про власний дослідницький метод. Скажімо, у “Відповіді критикові “Перебенді” І.Франко говорить про ті підходи до вивчення об’єкта художньої творчості, що їх потім застосує й у своїх знаменитих “Студіях над українськими народними піснями” (1913).

⁷ Там само. — С.339–340.

⁸ Там само. — С.340.

⁹ Там само. — С.346.

¹⁰ Франко І. Найновіші напрямки в народознавстві // Там само. — Т.45. — С.258.

¹¹ Там само. — С.267.

¹² Див.: Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. — Львів, 1999. — С.91.

Приступаючи до оцінки літературного твору, пише І.Франко, “я беру його поперед усього як факт духовної історії даної суспільності, а відтак як факт індивідуальної історії даного письменника, т. є. стараюсь приложити до нього метод історичний і психологічний. Вислідивши таким способом генезис, вагу і ідею даного твору, стараюсь поглянути на ті здобутки з становища наших сучасних змагань і потреб духовних та культурних, запитую себе, що там находимо цінного, поучаючого і корисного для нас...”¹³.

Глибоко осмислюючи наявні теорії, наукові методи дослідження фольклору та літератури, І.Франко засвідчував свою прихильність до тих методів, що їх плідно використовувала культурно-історична школа, зізнавався, що “принципи і методи школи культурно-історичної... є також провідними думками моєї праці...”¹⁴.

У статті “Етнологія та історія літератури” (1894), розробці “План викладу історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви” (1894–1895) І.Франко обґрунтував власний вибір наукової методології саме культурно-історичної школи, що до неї належав і переважно її дотримувався (у працях, написаних на початку ХХ ст., у “Студіях над українськими народними піснями”, ураховано здобутки й інших шкіл – зокрема, психологічної).

На думку І.Франка, методологія культурно-історичної школи дозволяє охопити “суперечність явищ і в и т в о р і в д у х о в н о г о ж и т т я д а н о г о н а р о д у. Духовне життя народу в усіх його верствах — ось та широка основа, на якій будеться ця нова концепція...”¹⁵ Говорячи про широчінь дослідницьких завдань школи, що вийшли “від тієї галузі знання, яку ми звикли на англійський зразок називати фольклористикою, або народознавством”, І.Франко сконцентровано висловлює ідеї, що їх раніше, немов добірні зерна в благодатний ґрунт, сіяли інші представники української фольклористики: М.Максимович, О.Бодяньський, М.Костомаров, О.Котляревський, О.Потебня, М.Драгоманов, а також російські вчені О.Веселовський, О.Піпін. Виступаючи проти “надмірного поспіху в тлумаченнях”, “ненаукового підтягання фактів до теорій” (що було властиво міфологічній школі), учений говорить про засади культурно-історичної школи, яка “радить застосовувати метод скоріше ретрогресивний, ніж апріорний, тобто дослідити передусім ті частини традиційної літератури, які відносяться до епох менш віддалених, починаючи від найсвіжіших, досліджувати їх у такий самий спосіб і з застосуванням тих самих засобів історичної критики, якими ми досліджуємо історичні документи і явища писемної літератури, художньої. Так посуваючись назад, від явищ ближчих до дальших, від певніших до менш певних і не забуваючи ані на мить тієї засади, що цивілізація є справою міжнародною, є продуктом діяльності всіх віків і багатьох народів, які в різний спосіб контактували між собою, а отже, продукти духовні є в значній мірі витвором цієї діяльності і відлунням цих взаємин, ми можемо з часом сягнути і в сивину передісторії з більшою, ніж нині, надією дійти до якихось певних результатів”¹⁶.

В іншому місці І.Франко наголошує, що культурно-історична школа “власне всю свою методу дослідів опирає на широко зачеркненим понятті розвою”; вона вважає усну словесність “таким самим виплодом національного генія, як і словесність писана, підляглим таким самим постороннім і внутрішнім впливам. Дуже часто приходиться бачити в ній відгуки тих самих духових змагань, котрі бачимо в писаній літературі, а в деяких випадках, напр., власне на ґрунті южноруським (і інших слов’янських), ми можемо всю масу усної словесності розмістити в широких хронологічних рамках здовж усієї звиш 1000-літньої історії розвою народу, можемо слідити той розвій у двох паралельних проявах: писаній і усній словесності, поповняючи і контролюючи один другим”.¹⁷ Накреслені завдання І.Франко частково реалізував у фольклористичних, літературознавчих працях, незавершеній “Історії української

¹³ Франко І. Відповідь критикові “Перебенді” //Збір. тв.: У 50 т. – Т.27. – С.311.

¹⁴ Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви // Там само. – Т.41. – С.39.

¹⁵ Франко І. Етнологія та історія літератури // Там само. – Т.29. – С.277.

¹⁶ Там само. – С.279–280.

¹⁷ Франко І. План викладів історії літератури руської... // Там само. – Т.41. – С.39.

літератури” (1907–1912). Фундаментальну в цьому плані шеститомну працю – “Історію української літератури” – не без впливу М.Драгоманова та І.Франка згодом (з 1914 р. до кінця життя) написав, хоч і також не завершив, М.Грушевський.

Теоретичні постулати культурно-історичної школи, різноманітні підходи до розуміння та вивчення усної народної традиційної культури І.Франко застосовував у багатьох лекційно-практичних, організаційних заходах. Наукових реалістичних настанов, порад, рекомендацій щодо збирання фольклорних матеріалів у нього чимало¹⁸.

Отже, І.Франко як представник української фольклористики кінця ХІХ ст. перебував на засадах культурно-історичної школи, сповідував своєрідний методологічний плюралізм: різні методи й підходи до вивчення усної народної творчості та писемної літератури, але такі, що забезпечували науковий, об’єктивний, усебічний аналіз, ураховували національну специфіку мистецьких явищ і зовнішні впливи, дозволяли простежити генезу твору, його трансформації, жанрову своєрідність, естетику, мовне багатство, закоріненість у соціально-економічне життя “народу, що вгору йде”. Тому очевидно, що, аналізуючи діяльність ученого в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., враховуючи значні теоретичні здобутки і збирацький доробок, можна цілком слушно ставити питання про фольклористичну школу І.Франка¹⁹.

¹⁸ Див.: *Франко А.* Діяльність Івана Франка в Етнографічній комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3. – С.465–469.

¹⁹ *Дей О.* Спілкування митців з народною поезією: Іван Франко та його оточення. – К., 1981. – С.12.

Олександра Пилипенко

ОПОВІДАННЯ ГАННИ БАРВІНОК: ТЕМАТИЧНИЙ СПЕКТР

Вісімдесят років її нібито не існувало для українського читача. 1927 р. вийшла у світ збірка вибраних творів із передмовою В.Чубинського, а далі – мовчання. Здавалося, її оповідання нікому не потрібні, отож їх не перевидають, їм не присвячують літературно-критичних студій. Вона – начебто не самотня письменниця, а лише “додаток до великого митця”, маріонетка, суцільна ремінісценція з Марка Вовчка. Відтоді як чергову українізацію згорнуто і на творчість багатьох майстрів пера накладено заборону, радянські літературознавці не порушували питання про місце Ганни Барвінок у письменстві ХІХ ст., обмежившись визначенням тематики її творів: “...присвячені темі селянського життя і тяжкій долі жінки. Деякі оповідання пройняті сентиментальністю й ідеалізацією суспільних відносин на селі в 2-й пол. ХІХ ст.”¹.

Та й нині, маючи видання сімнадцяти оповідань разом зі збіркою біографічно-літературознавчих матеріалів (зокрема й листами І.Пулюя до Олександри Білозерської), здійснене 1998 р. до 170-річчя від дня народження письменниці, ім’я її все ще пов’язують здебільшого з ім’ям її чоловіка Пантелеймона Куліша, чия слава певною мірою змусила Ганну Барвінок лишатися в тіні, як у настанові апостола Павла: “Жінки, коріться своїм чоловікам, як Господеві” (Ефес. 5:22). Утім, саме Куліш допоміг дружині-письменниці винести її творчий доробок за межі домашнього письмового столу: 1860 р. в альманасі “Хата” вперше з’явилися її оповідання “Лихо не без добра” та “Восени літо”².

¹ *Українська літературна енциклопедія.* – К., 1988. – Т.1. – С. 144.

² Див.: *Барвінок Г.* Збірник до 170-річчя від дня народження. – К., 2001. – С. 12.